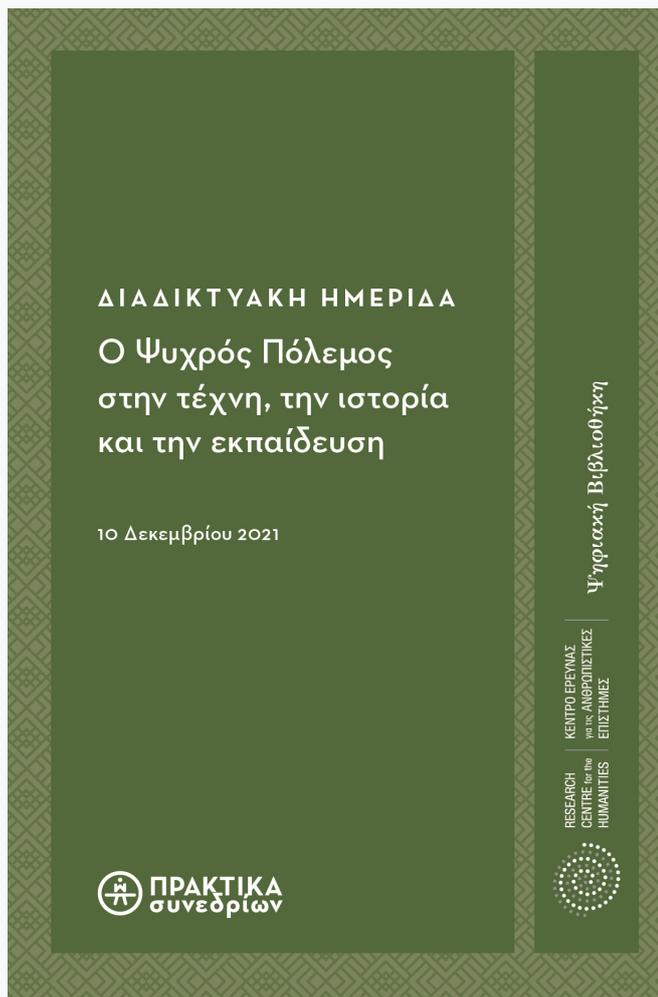

Πρακτικά Συνεδρίων

(2024)

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Η Διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου στην Ευρώπη

Βασιλική Σακκά

doi: [10.12681/praktika.6901](https://doi.org/10.12681/praktika.6901)

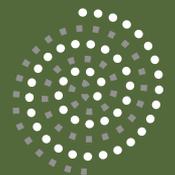
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια: Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Επιστημονική σύμπραξη: Εργαστήριο Τεχνολογίας, Έρευνας & Εφαρμογών στην Εκπαίδευση,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Βασιλική Σακκά

Η διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου στην Ευρώπη: Παρατηρήσεις σε μια μικρή έρευνα

<https://doi.org/10.12681/praktika.6901>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://e-proceedings.e-publishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζίκα

Επιστημονική Επιτροπή Ψηφιακής Βιβλιοθήκης ΚΕΑΕ

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νέοτερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,

Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης,

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού

Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,

Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-5-1

www.rchumanities.gr

Η διαδικτυακή ημερίδα «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας» του Αλέξανδρου Τενεκετζή, που χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2021.

Το συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Πρακτικά Συνεδρίων

Η διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου στην Ευρώπη: Παρατηρήσεις σε μια μικρή έρευνα

Βασιλική Σακκά

The past beats inside me like a second heart

John Banville, *The Sea*

Εισαγωγή

Ο Ψυχρός Πόλεμος αποτελεί διδακτικό αντικείμενο σε όλες τις χώρες της Ευρώπης με εκτενέστετες αναφορές και ποικίλες προσεγγίσεις. Η περίοδος του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα και των αρχών του 21ου αποτελεί ύλη κυρίως των τελευταίων τάξεων της ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (λύκειο), αλλά και της κατώτερης δευτεροβάθμιας βαθμίδας σε χώρες με σπειροειδές πρόγραμμα. Διδάσκεται επίσης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση σε αρκετές χώρες, σε αντίθεση με την ελληνική περίπτωση, σύμφωνα με την οποία σπάνια έχουν τα παιδιά την ευκαιρία να προσεγγίσουν την περίοδο αυτή – αφού η διδασκαλία συνηθέστατα μετά βίας ολοκληρώνει τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι, τα παιδιά στη χώρα μας δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν αναφορές και ανασηματοδοτήσεις του όρου με βάση πρόσφατες πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις (π.χ. πόλεμος στην Ουκρανία).

Η προσέγγιση του Ψυχρού Πολέμου, μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες, χαρακτηριζόταν από μια «από τα πάνω» τάση και παρουσίαζε «γεωγραφική και μεθοδολογική ασυμμετρία», αφού μόνο τα σχετικά αρχεία του δυτικού κόσμου ήταν προσβάσιμα, με συνέπεια να μελετάται κυρίως η πολιτική και διπλωματική ιστορία της Δύσης και ιδίως των ΗΠΑ, ενώ υποβαθμιζονταν πεδία όπως η καθημερινή ζωή, η κοινωνική, η πολιτισμική και η προφορική ιστορία, και παράλληλα απουσίαζε η οπτική της άλλης πλευράς του δίπολου.¹ Η κατάσταση άλλαξε από

1. Muriel Blaive, «The Cold War? I Have it at Home with my Family», στο *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, επιμ. Konrad Harauch, Christian Ostermann και Andreas Etges (Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter Oldenbourg, 2017), 194-214, 194, επίσκεψη 8 Ιουνίου 2022, <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110496178-010/html>. Η ερευνήτρια μελετά το αποτύπωμα και την πρόσληψη του όρου σε μια συνοριακή πόλη ανάμεσα στην Αυστρία και την Τσεχία, αναδεικνύοντας την «ανατολική» οπτική, πέρα από τις δυτικές στερεοτυπικές προσεγγίσεις του θέματος. Ενδιαφέρον έχει ότι ο ίδιος ο όρος «Ψυχρός Πόλεμος» φαίνεται να σημαίνει ελάχιστα πράγματα για τους κατοίκους της περιοχής. Αντιμετωπίζει το θέμα ως μελέτη της «κοινωνικής ιστορίας του κομμουνισμού», η οποία έχει διερευνηθεί ελάχιστα και ανεπαρκώς κατά την άποψή της και εντοπίζει ίχνη νοσταλγίας σε κάποια θέματα.

τη δεκαετία του 1990, ωστόσο πτυχές και όψεις του Ψυχρού Πολέμου παραμένουν ακόμη λιγότερο γνωστές. Η περίοδος που διανύουμε, μέσα από καταιγιστικές συμβολικές αναβιώσεις του όρου, επιβάλλει ολιστικές προσεγγίσεις και απαιτεί παιδαγωγική εγρήγορση, αφού η διαφαινόμενη επιστροφή σε προηγούμενες καταστάσεις και διανοητικά περιβάλλοντα προβάλλει την αδήριτη ανάγκη για μια ουσιαστικά αναστοχαστική αναμέτρηση με το παρελθόν: Τι ήταν ο Ψυχρός Πόλεμος; Πώς επανέρχεται καταιγιστικά στον δημόσιο λόγο, τις αναλύσεις και τα άρθρα πολιτικών, αναλυτών και ιστορικών; Πώς οι νέες ακαδημαϊκές ερευνητικές προσεγγίσεις θα βρουν τον συντομότερο δρόμο προς την εκπαιδευτική πραγματικότητα; Η βίαιη προσάρτηση της Κριμαίας από τη Ρωσία το 2014 αναζωπύρωσε (και σε συμβολικό επίπεδο) τη σύγκρουση και τον ανταγωνισμό μεταξύ Ανατολής και Δύσης.² Άλλωστε, το παρόν προσδιορίζει σε μέγιστο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο ανασυγκροτείται το παρελθόν. Η πολύπλοκη και πολυδιάστατη σημερινή πραγματικότητα απαιτεί επικαιροποιημένα ερμηνευτικά κλειδιά και προϋποθέτει μια στοιχειώδη γνώση του γεωπολιτικού ιστορικού παρελθόντος. Αυτό έχει γίνει κατανοητό στα προγράμματα σπουδών δυτικοευρωπαϊκών χωρών οι οποίες διαθέτουν σχετική παράδοση, επιστημονική αυτοδυναμία και δυνατά αντανακλαστικά, με αποτέλεσμα ο Ψυχρός Πόλεμος να παρουσιάζεται περισσότερο ολιστικά και αναλυτικά, σε ευρύτερες ενότητες, με έμφαση τόσο στις γενεσιουργούς αιτίες, όσο και σε εμβληματικά γεγονότα που σημάδεψαν την περίοδο, όπως ήταν οι πολεμικές συγκρούσεις (Κορέα, Βιετνάμ, Αφγανιστάν), η κούρσα των εξοπλισμών, τα αντιποικιακά κινήματα, η καταναλωτική υστερία, ο ανταγωνισμός στο επιστημονικό και το αθλητικό πεδίο κ.λπ. Επίσης, εμφιαστικά παρουσιάζεται πλέον το αποτύπωμα του Ψυχρού Πολέμου στη δημόσια ιστορία, με αναφορές στην καθημερινότητα, την τοπιογραφία και τις προφορικές μαρτυρίες, καθώς και οι αναπαραστάσεις του Ψυχρού Πολέμου στον κινηματογράφο και τη λογοτεχνία, με εκτενείς αναφορές στη λαϊκή αποτύπωσή του.³

2. Barbara Cristophe, «Introduction: The Cold War in the Classroom. International Perspectives on Textbooks and Memory Practices», στο *The Cold War in the Classroom: International Perspectives on Textbooks and Memory Practices*, επιμ. Barbara Cristophe, Peter Gautschi και Robert Thorp (Σαμ, Ελβετία: Palgrave-Macmillan, 2019), 1-12, 2.

3. «Without the Cold War, what's the point of being an American?» (Τι νόημα έχει να είσαι Αμερικανός χωρίς τον Ψυχρό Πόλεμο;). Αυτή την καυστική ερώτηση θέτει ο αμερικανός συγγραφέας Τζον Απντάικ στα χείλη του πρωταγωνιστή Χάρι Άνγκστρομ, στη σειρά έργων με τον τίτλο *Rabbit*, ερώτηση ενδεικτική για τη σχέση της εθνικής ταυτότητας και της διπολικής παγκόσμιας τάξης στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Ο άνθρωπος αυτός μεγάλωσε κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου και το 1989, με το επικείμενο τέλος του, στρέφει το βλέμμα προς τα πίσω με νοσταλγία: «Μου λείπει!» εξομολογείται. «Ο Ψυχρός Πόλεμος σου έδινε ένα λόγο για να σηκωθείς το πρωί!». Όπως αναφέρεται στο Christoph Classen, «Enemies, Spies and the Bomb. Cold War Cinema in Comparison: Germany and the US, 1948-1970», στο *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, επιμ. Konrad Harauch, Christian Ostermann και Andreas Etges (Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter Oldenbourg, 2017), 152-176, 152, επίσκεψη 8 Ιουνίου 2022, <https://doi.org/10.1515/9783110600000-015>.

Ο πρόσφατος πόλεμος με την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία γέννησε την αναγκαιότητα για αναπροσαρμογές των διδακτικών ενοτήτων της σύγχρονης ιστορίας στα σχολεία, με εκτενείς αναφορές στον Ψυχρό Πόλεμο και τον σχεδιασμό ενοτήτων οι οποίες θα βοηθούν τους μαθητές να κατανοήσουν τη σύγκρουση που μαίνεται σε ευρωπαϊκό έδαφος⁴ και δεν δείχνει σημεία υποχώρησης, όπως και την παρουσία εκατοντάδων χιλιάδων (ή εκατομμυρίων στην περίπτωση της Πολωνίας) ουκρανών προσφύγων στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Πανεπιστήμια, οργανώσεις εκπαιδευτικών, όπως για παράδειγμα η βρετανική Historical Association, η EuroClio (European Association of History Educators), σε πανευρωπαϊκό επίπεδο αλλά και σε όλο σχεδόν τον κόσμο (λόγου χάρη, η προοδευτική αμερικανική οργάνωση Rethinking Schools, μεταξύ πολλών άλλων)⁵ αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες παραγωγής σχετικού εκπαιδευτικού υλικού προσαρμοσμένου στις νέες ανάγκες που δημιουργούνται για την κατανόηση της σύγκρουσης και για την ανάγκη να βρουν συμπάρασταση και να ενταχθούν οι νεαροί μαθητές και οι μαθήτριες από την Ουκρανία στις χώρες υποδοχής.⁶ Στο υλικό περιλαμβάνονται, αυτονόητα, εκτενείς αναφορές στον Ψυχρό Πόλεμο.

Η έρευνα

Με τη βοήθεια ψηφιακού ερωτηματολογίου, επιχειρήθηκε τον Δεκέμβριο του 2021 μια μικρή έρευνα σχετικά με τη διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου σε χώρες της Ευρώπης.⁷ Αποδέκτες του ερωτηματολογίου ήταν η ομάδα των EuroClio Am-

[org/10.1515/9783110496178-006](https://doi.org/10.1515/9783110496178-006). Η παραγωγή λογοτεχνικού και κινηματογραφικού υλικού με άξονα τον Ψυχρό Πόλεμο είναι ανεξάντλητη και ποικιλόμορφη.

4. Κάτι που δεν φαίνεται να άγγιξε το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και γενικότερα τον εκπαιδευτικό χώρο.
5. Βλ. ενδεικτικά «Teaching about the Russian Invasion of Ukraine and Events Happening There», Historical Association: The Voice for History, 8 Μαρτίου 2022, <https://www.history.org.uk/primary/resource/10363/teaching-about-the-russian-invasion-of-ukraine-and-«The Cold War-Period Study: Links to Articles and Podcasts»>, Historical Association: The Voice for History, 28 Αυγούστου 2014, <https://www.history.org.uk/secondary/resource/8516/the-cold-war-period-study-«Teaching about Ukraine»>, Rethinking Schools, 26 Φεβρουαρίου 2022, <https://rethinkingschools.org/2022/02/26/teaching-about-ukraine/> «The Ukraine Crisis», Choices Program, Brown University, Φεβρουάριος 2022, <https://www.choices.edu/teaching-news-lesson/the-ukraine-crisis/> Natalie Proulx και Katherine Schulten, «How Educators Around the World Are Teaching the Russia-Ukraine War», *The New York Times*, 20 Μαΐου 2022, επίσκεψη 8 Ιουνίου 2022, <https://www.nytimes.com/2022/05/20/learning/lesson-plans/how-educators-around-the-world-are-teaching-the-russia-ukraine-war.html>.
6. «Resources to Teach about the Invasion of Ukraine: Made and Curated by the EuroClio Community», Padlet, επίσκεψη 20 Αυγούστου 2022, https://padlet.com/EuroClio_Secretariat/13ck4n4khw4voyxq?fbclid=IwAR16-20R-AgNMUsgq74qWnSDIZCoqeBv7LHhSmyaJlqgt7NZ_HGjVpnoM48.
7. Λίγο πριν από τη ρωσική εισβολή στην Ουκρανία.

bassadors⁸ και λήφθηκαν 26 απαντήσεις από τις ακόλουθες 18 χώρες της Ευρώπης και την Κορέα: Αλβανία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Κροατία, Βόρεια Μακεδονία, Κύπρο (ελληνοκυπριακή και τουρκοκυπριακή κοινότητα), Τουρκία, Ουκρανία, Πολωνία, Ρωσία, Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Γερμανία, Ελβετία, Ολλανδία, Φινλανδία, Ισλανδία, Νότια Κορέα. Με βάση τις απαντήσεις και τα σχόλια διαμορφώνεται η παρακάτω ενδιαφέρουσα εικόνα.

Ως προς το περιεχόμενο:

1. Ο Ψυχρός Πόλεμος συμπεριλαμβάνεται στη διδακτέα ύλη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης παντού –υποχρεωτικά σε ποσοστό 75%– και σε ποσοστό 25% στην υποχρεωτική εκπαίδευση.
2. Διδάσκεται πολυδιάστατα και σε όλες του τις εκφάνσεις: στρατιωτική, πολιτική, διπλωματική, οικονομική, καθημερινότητα, κοινωνία, πολιτισμός, αθλητισμός, ανθρώπινα δικαιώματα, Τύπος, προπαγάνδα, κατασκευή ψευδών ειδήσεων.
3. Κάποιες χώρες προσεγγίζουν τον Ψυχρό Πόλεμο στη βάση της χρονολογικής ακολουθίας σημαντικών πολιτικοστρατιωτικών γεγονότων κυρίως, παρακολουθώντας τις επιπτώσεις και τις συνέπειες αποφάσεων και ενεργειών σε πολλαπλά επίπεδα (πολιτική, οικονομία, κοινωνία, πολιτισμός) μέχρι την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού.
4. Σε αρκετές χώρες στην ενότητα του Ψυχρού Πολέμου περιλαμβάνεται εμφατικά η αποαποικιοποίηση ως σημαντική παράμετρος, αλλά και ως σύμπτωμα του Ψυχρού Πολέμου.
5. Στις περισσότερες χώρες προσεγγίζεται σε άμεση αναφορά και συσχέτισμό με σύγχρονες εκφράσεις και αναβιώσεις του (για παράδειγμα στο Αφγανιστάν, στη Βόρεια Κορέα και τώρα, προφανώς, στην Ουκρανία). Η έννοια του «ψυχροπολεμικού κλίματος» αναλύεται εκτενώς.
6. Η προσέγγιση γίνεται συχνά στη βάση του ερωτήματος «Ποιος φέρει την ευθύνη;» και ανάλογες είναι οι ερμηνείες. Οι μανιχαϊστικού τύπου προσεγγίσεις

8. EuroClio Ambassadors: ομάδα από πρώην μέλη των διοικητικών συμβουλίων της EuroClio ή έμπειρα άτομα με ξεχωριστή δραστηριότητα στο πεδίο δράσεων του οργανισμού και της διδακτικής της ιστορίας, οι οποίοι αποτελούν τους «πρεσβευτές» της σε διεθνείς συναντήσεις, συνέδρια, αποστολές κ.λπ. Είναι εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων, κυρίως της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η πλειονότητα διδάσκει ιστορία πάνω από 30 χρόνια (41,7%), ενώ ένα ποσοστό 37,5% διδάσκει το αντικείμενο από 20-30 χρόνια, το 16,7% από 11-20 χρόνια και οι υπόλοιποι λιγότερο από 10 χρόνια.

γίσεις είναι αντιστρόφως ανάλογες της ποιότητας και της παράδοσης της ιστορικής εκπαίδευσης στη χώρα αναφοράς.

Ως προς τις διδακτικές προσεγγίσεις:

1. Για τη διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου αξιοποιείται τόσο το εκπαιδευτικό υλικό των σχολικών εγχειριδίων (στα οποία οι αναφορές κυμαίνονται από 3 έως 60 σελίδες, ανάλογα με την ηλικία και τις προδιαγραφές των αντίστοιχων προγραμμάτων σπουδών), όσο και το διαθέσιμο, ανοιχτό και σε ψηφιακή μορφή αρχειακό υλικό από κρατικά αρχεία κατά κύριο λόγο, τον Τύπο, αλλά και προφορικές μαρτυρίες ή καταγραφές, επίσης σε ψηφιακή μορφή, ελεύθερα προσβάσιμες στο διαδίκτυο σε διάφορους έγκυρους ιστότοπους (λόγου χάρη στην Αγγλία, τη Γερμανία, τη Φινλανδία, την Κροατία, τη Ρωσία και αλλού).
2. Αξιοποιούνται ο κινηματογράφος και η λογοτεχνία με πλήθος σχετικών αναπαραστάσεων εποχής και κλίματος για μια άμεση και βιωματική επαφή των μαθητών και των μαθητριών με το θέμα.
3. Ωστόσο, σε βόρειες και σκανδιναβικές χώρες (Νορβηγία, Φινλανδία, Ισλανδία, Ολλανδία) το υλικό συγκροτείται και εμπλουτίζεται από τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές ή τις μαθήτριες στη βάση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών με τη μορφή εκτενών πρότζεκτ, τα οποία αναρτώνται σε κεντρικούς εκπαιδευτικούς ιστότοπους και στις ιστοσελίδες των σχολείων για ανατροφοδότηση και αξιοποίηση από άλλα σχολεία και περιοχές· τα τελευταία συμπληρώνουν, εμπλουτίζουν, επικαιροποιούν, προσθέτουν άλλες οπτικές στο υλικό, ενώ αξιολογούνται κεντρικά αναλόγως. Η μεθοδολογική προσέγγιση ακολουθεί τις αρχές του κονστρουκτιβιστικού μοντέλου, με ομαδοσυνεργατικές, ευρετικές διαδικασίες στο πλαίσιο της προσέγγισης του να «ποιούν ιστορία» τα παιδιά.⁹
4. Κομβικό ρόλο στην προσέγγιση του αντικειμένου διαδραματίζει η αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών: στις πολυπολιτισμικές τάξεις των ευρωπαϊκών σχολείων ο εκπαιδευτικός και το σχολικό εγχειρίδιο αναμε-

9. Súsanna Margrét Gestsdóttir, Carla van Boxtel και Jannet van Drie, «Teaching Historical Thinking and Reasoning: Construction of an Observation Instrument», *British Educational Research Journal* 44, τχ. 6 (2018): 960-981, 960. Η αξιοποίηση ιστορικών πηγών είναι σημαντική παράμετρος της προσέγγισης «ποιώντας ιστορία» («doing history» approach), καθώς και η τοποθέτηση των θεμάτων σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο (historical contextualization), η αξιολόγηση και η ανάλυση ιστορικών πηγών, η ανάπτυξη επιχειρηματολογίας κ.ά. Η μεθοδολογία αυτή αξιοποιείται στις συγκεκριμένες χώρες, με μακρά σχετική διδακτική παράδοση.

τρώνται «με τον δύσκολο ρόλο της διαμεσολάβησης ανάμεσα στις μικρές ιστορίες των μαθητών και τη Μεγάλη Ιστορία».¹⁰

5. Οι εκπαιδευτικές επισκέψεις που οργανώνονται σε εμβληματικούς τόπους αναφοράς και μνήμης του Ψυχρού Πολέμου,¹¹ όπως το Βερολίνο (Museum Check Point Charlie, Wall Gallery κ.λπ.), αποτελούν μέρος των βιωματικών προσεγγίσεων του θέματος και διενεργούνται από όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες.¹² Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζουν, κατά τη γνώμη μου, οι επισκέψεις σχολείων στα ψυχροπολεμικά μνημεία της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Η δημόσια ιστορία είναι εμφαντικά παρούσα.¹³ Θεωρείται ότι η εκπαίδευση στην πολιτιστική κληρονομιά (heritage education) διευκολύνει την άμεση και βιωματική επαφή των παιδιών με το παρελθόν, δημιουργώντας μια αίσθηση άμεσης προσέγγισης σε αυτό.¹⁴
6. Στη στοχοθεσία των προγραμμάτων σπουδών ιστορίας κυριαρχούν η γνώση, η κατανόηση και η ερμηνεία του φαινομένου σε σχέση με την κατανόηση του σύγχρονου κόσμου. Σε προγράμματα σπουδών αμιγώς στοχοθετικά (σκανδιναβικές χώρες, Ολλανδία), η επιλογή του περιεχομένου της διδασκαλίας του Ψυχρού Πολέμου, στη βάση παραδειγματικής ερευνητικής αναφοράς, ανήκει στην αρμοδιότητα του εκπαιδευτικού ο οποίος θα επιλέξει να διερευνήσει σε βάθος με τους μαθητές και τις μαθήτριάς του ένα ή

10. Χριστίνα Κουλούρη, «Γενική Εισαγωγή», στο *Ο Ψυχρός Πόλεμος (1945-1990)*, επιμ. Αλεξέι Καλλιόνσκι και Νέβεν Μπούντακ, 13-17 (Θεσσαλονίκη: Association for Democracy in the Balkans, 2019), 16. Σημαντική σχετική δραστηριότητα συλλογής προφορικών μαρτυριών αναπτύσσεται μέσα από τους μαθητικούς διαγωνισμούς της EUSTORY του ιδρύματος Körber Stiftung, <https://eustory.org/competitions>.
11. Ωστόσο, το Sybille Frank, «Competing for the Best Wall Memorial: The Rise of a Cold War Heritage Industry in Berlin», στο *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, επιμ. Konrad Harauch, Christian Ostermann και Andreas Etges (Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter Oldenbourg, 2017), 266-282, 266, επίσκεψη 8 Ιουνίου 2022, <https://doi.org/10.1515/9783110496178-013>, αναφέρει ότι είναι προβληματικός ο καταγισμός μικρών, κυρίως ιδιωτικών, μουσείων που κατέκλυσε τη Γερμανία από τη δεκαετία του 1990. Αναφέρει μουσεία τα οποία διαφημίζουν «μια αυθεντική εμπειρία της ζωής στην πρώην Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας», με το «να οδηγήσει κάποιος/α ένα Trabant» ή «να κατασκοπεύσει τον γείτονά του» και «να γευτεί αυθεντικές ανατολικογερμανικές γεύσεις». Βλ. επίσης Sybille Frank, *Wall Memorials and Heritage: The Heritage Industry of Berlin's Checkpoint Charlie* (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2016).
12. Σε όλη σχεδόν την Ευρώπη υπάρχουν ταξιδιωτικά γραφεία εξειδικευμένα σε σχετικές θεματικές εκπαιδευτικές εκδρομές. Το ψυχροπολεμικό Βερολίνο με τα απομεινάρια του Τείχους αποτελεί ελκυστικότατο προορισμό. Βλ. ενδεικτικά <https://www.ecetravel.com>.
13. Αν και η προσέγγιση των μνημείων της εποχής του Ψυχρού Πολέμου γίνεται όσον αφορά τον πολιτικοϊδεολογικό τους συμβολισμό και λιγότερο την αισθητική και καλλιτεχνική τους αξία, όπως σημειώνεται γενικότερα στο Αλέξανδρος Τενκετζής, *Τα μνημεία για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Εικονομαχίες στην Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1975)* (Αθήνα: Ασίνη, 2020), 425.
14. Ωστόσο αρκετοί ιστορικοί διατυπώνουν ενστάσεις σχετικά με την αποτελεσματικότητα αυτών των επαφών στην ιστορική κατανόηση, αφού θεωρούν ότι προάγουν μια παροντική προσέγγιση του παρελθόντος και υποβαθμίζουν το ιστορικό συγκείμενο. Το θέμα της ιστορικής ενσυναίσθησης είναι σύνθετο. Carla van Boxtel, Stephan Klein και Elen Snoep, *Heritage Education: Challenges in Dealing with the Past* (Άμστερνταμ: Erfgoed Netherlands, 2011), 6.

περισσότερα θέματα και μέσα από αυτά, επαγωγικά, την ιστορία του Ψυχρού Πολέμου, λαμβάνοντας υπόψη την εθνοπολιτισμική σύνθεση της τάξης του, την τοπικότητα, τα ενδιαφέροντα και τις τρέχουσες συγκυρίες. Οι διδακτικοί στόχοι συνδέονται άμεσα με την κατανόηση και την ερμηνεία της σύγχρονης πραγματικότητας, των διαχωρισμών και των αντιπαλοτήτων, της κατασκευής διπόλων και της αναβίωσης της πόλωσης σε μια εποχή κατά την οποία απαιτείται συνεργασία για την επίλυση οικουμενικών προβλημάτων – οι στόχοι, δηλαδή, είναι απολύτως συνδεδεμένοι με την καλλιέργεια της ενεργού πολιτειότητας. Παράλληλα, στη στοχοθεσία τους περιλαμβάνονται έννοιες δεύτερου επιπέδου¹⁵ και ρήματα όπως τα «αναστοχάζομαι», «εντοπίζω», «διερευνώ», «αξιολογώ την αλλαγή ή τη συνέχεια», «εκτιμώ τι ορίζει τη σημαντικότητα ενός γεγονότος» (Νορβηγία, Ισλανδία, Φινλανδία).

Θεωρούμε ότι έχει ενδιαφέρον να παρατεθούν κάποιοι από τους στόχους διάφορων προγραμμάτων σπουδών ιστορίας, όπως καταγράφονται στις σχετικές απαντήσεις του ερωτηματολογίου.

Εκτός από τις βασικές γνώσεις, οι μαθητές και οι μαθήτριες αναμένεται να κατανοήσουν πού θα μπορούσε να οδηγήσει η έλλειψη διπλωματίας [sic], καθώς επίσης να αντιληφθούν τη σημασία της πολυπρισματικής προσέγγισης των γεγονότων, τον ρόλο και τα αποτελέσματα της προπαγάνδας, και να οικοδομήσουν δεξιότητες ώστε να είναι σε θέση να την αποδομήσουν. Επίσης, καθώς στη Γερμανία αντιμετωπίζουμε ακόμη διαμάχες και αμφισβητήσεις ανάμεσα στο δυτικό και το ανατολικό τμήμα της χώρας, οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει να κατανοήσουν τις διαφορετικές αφηγήσεις ώστε να προσπαθήσουν να αντιληφθούν γιατί αυτές επηρεάζουν ακόμη πολιτικές και κοινωνικές όψεις της ζωής μας σήμερα.¹⁶ (Γερμανία)

Οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει να αντιληφθούν πώς είχε πολωθεί ο κόσμος μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και πώς αυτή η πόλωση δημιούργησε συγκρούσεις και πολέμους έτσι ώστε πολλές χώρες να υποφέρουν από τη σύγκρουση ΗΠΑ-ΕΣΣΔ. (Ισπανία)

15. Δεν μπορώ να αποφύγω τον πειρασμό να αναφερθώ στο ελληνικό Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας του 2018, το οποίο οικοδομήθηκε ακριβώς πάνω στην καλλιέργεια της ενεργού πολιτειότητας και με αναφορά σε έννοιες δεύτερου επιπέδου. Το συγκεκριμένο Πρόγραμμα Σπουδών, δυστυχώς, ουδέποτε εφαρμόστηκε. Βλ. σχετικά Άγγελος Παληκίδης, «Πώς πρέπει να διδάσκεται η Ιστορία;», *Το Βήμα της Κυριακής*, 27 Μαΐου 2017, <https://www.academia.edu>.

16. Falk Pingel, «The Cold War in History Textbooks: A German-German, French and British Comparison», στο *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, επιμ. Konrad Harauch, Christian Ostermann και Andreas Etges (Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter Oldenbourg, 2017), 113-133, 131, επίσκεψη 8 Ιουνίου 2022, <https://doi.org/10.1515/9783110496178-006>. Ο ερευνητής καταγράφει τις δυσκολίες που υπάρχουν ακόμη και σήμερα στη διδασκαλία του θέματος στη Γερμανία, καθώς και τις μετατοπίσεις των οπτικών στις προσεγγίσεις Γαλλίας και Βρετανίας.

Οι προφανείς στόχοι των μαθησιακών αποτελεσμάτων είναι: Πρώτον, να συσχετίσουν την επιβεβαίωση των ΗΠΑ ως ηγεμονεύουσας δύναμης με την οικονομική βοήθεια που χορήγησε στην Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, λόγω του φόβου της αυξανόμενης κομμουνιστικής επιρροής στην ήπειρο. Δεύτερον, να κατανοήσουν τον Ψυχρό Πόλεμο ως το αποτέλεσμα της ηγεμονικής επιρροής των ΗΠΑ και ΕΣΣΔ, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία στρατιωτικών συνασπισμών και περιφερειακών συγκρούσεων. Τρίτον, να κατανοήσουν τον τρόπο με τον οποίο οι δύο μεγάλες δυνάμεις πολέμησαν η μία την άλλη και να ερμηνεύσουν τη φύση παραδειγματικών συγκρούσεων. (Πολωνία)

Δεν υπάρχουν ειδικοί στόχοι για τον Ψυχρό Πόλεμο. Έχουμε γενικούς στόχους για την ιστορία και δεν τους επιμερίζουμε στα κεφάλαια. Υλικό για τον Ψυχρό Πόλεμο υπάρχει στα αρχεία, τα οποία αξιοποιούμε. Οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει να είναι σε θέση να υποστηρίζουν με επιχειρήματα την προσωπική θέση που αναπτύσσουν σχετικά με σημαντικά θέματα της ρωσικής ιστορίας στη σύγχρονη εποχή, στη βάση υλικού από ποικίλες πηγές, της γνώσης των ιστορικών γεγονότων και της γνώσης της ιστορικής ορολογίας. (Ρωσία)

Βασικό στόχο της διδασκαλίας του Ψυχρού Πολέμου αποτελεί το να είναι σε θέση (οι μαθητές και οι μαθήτριες) να περιγράφουν και να εξηγούν την πολιτική τάξη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τον χωρισμό του κόσμου σε δύο στρατόπεδα. Μελετάμε την περίοδο αυτή μέσα από διαφορετικά πεδία: πολιτική, οικονομία, επιστήμες και τεχνολογία. Κάθε πεδίο έχει διαφορετικούς στόχους και αποτελέσματα. Δίνεται έμφαση στα ανθρώπινα δικαιώματα και στο πώς ο Ψυχρός Πόλεμος και οι πολιτικές του επηρέασαν την καθημερινότητα των ανθρώπων. (Κροατία)

Στόχος της σχετικής διδασκαλίας είναι να μπορούν οι μαθητές και οι μαθήτριες να εξηγούν τις αιτίες του Ψυχρού Πολέμου και τα επακόλουθά του, τον ιδεολογικό, στρατιωτικό και πολιτικό διαχωρισμό του κόσμου. Να μπορούν να αντιληφθούν τις συνέπειες της αντιπαλότητας μεταξύ των δύο πολιτικών συστημάτων. (Βόρεια Μακεδονία)

Επισημαίνονται βασικά σημεία των πολιτικών γεγονότων του 20ού αιώνα στον κόσμο, και στο τέλος κάθε σχετικού κεφαλαίου υπάρχουν τουλάχιστον 3-5 σελίδες οι οποίες επικεντρώνονται στον τρόπο με τον οποίο αυτά επηρέασαν την Τουρκία. Πολιτικά, οικονομικά, επιστημονικά, κάθε όψη της Τουρκίας εκείνα τα χρόνια. (Τουρκοκυπριακή κοινότητα, Κύπρος)

Οι στόχοι στα προγράμματα σπουδών δεν επικεντρώνονται στον Ψυχρό Πόλεμο. Οι σκοποί της ιστορικής εκπαίδευσης προσδιορίζονται για το σύνολο του διδακτικού αντικειμένου σε κάθε βαθμίδα. (Βοσνία-Ερζεγοβίνη)

Στόχος είναι να κατανοήσουν οι μαθητές και οι μαθήτριες την κατάσταση στον κόσμο, αφού γνωρίσουν το συγκείμενο των σύγχρονων επίκαιρων γεγονότων. (Ισλανδία)

Να κατανοήσουν τα παιδιά τον κόσμο μέσα στον οποίο ζούμε σήμερα. Διάφοροι στόχοι μπορεί να σχετίζονται με αυτό: για παράδειγμα, συζητήστε τα συμφραζόμενα των παγκόσμιων πολέμων ή κάποιους από τους άλλους κομβικούς πολέμους ή συγκρούσεις, και αναστοχαστείτε πάνω στο αν οι συμφωνίες ειρήνης έχουν συνεισφέρει στην ειρήνη και τη συμφιλίωση· διερευνήστε τα περιθώρια ελιγμών και επιλογών των ανθρώπων σε συγκρουσιακές καταστάσεις και αξιολογήστε τις συνέπειες των επιλογών τους· αναστοχαστείτε πάνω στο πώς οι ιδεολογίες και οι νοοτροπίες στον 20ο αιώνα μέχρι και αυτή τη μέρα έχουν συνεισφέρει στην καταπίεση, τον τρόμο και σε γενοκτονίες όπως αυτή του Ολοκαυτώματος, να συγκρίνετε διαφορετικές αναπαραστάσεις γεγονότων και να προβληματιστείτε πάνω στο ότι οι ιστορικές αναπαραστάσεις χαρακτηρίζονται από την άποψη του δημιουργού/συγγραφέα· συζητήστε μέχρι ποιου σημείου οι εξελίξεις σε διαφορετικές περιόδους φέρουν τη σφραγίδα της αλλαγής και της συνέχειας, και αξιολογήστε τι κάνει ένα γεγονός του παρελθόντος να είναι σημαντικό. (Νορβηγία)

Έχουμε διάφορους γενικούς στόχους που αφορούν την ανάπτυξη ιστορικών δεξιοτήτων και όχι ξεχωριστούς για κάθε ενότητα. Στα φινλανδικά προγράμματα σπουδών αναφέρονται ελάχιστες λεπτομέρειες – λίγες γραμμές υπάρχουν για κάθε θεματική ενότητα. Αναμένεται οι μαθητές και οι μαθήτριες να μελετήσουν και να αναλύσουν κάποιες από τις διεθνείς συγκρούσεις που συνδέονται με τον Ψυχρό Πόλεμο, καθώς και να κατανοήσουν τον διπολικό κόσμο. Σε μια ξεχωριστή ενότητα μαθημάτων εξετάζουμε τη Φινλανδία κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου με στόχο να αντιληφθούν οι μαθητές και οι μαθήτριες την πραγματική κατάσταση στη χώρα την περίοδο εκείνη και τις πολιτικές συνέπειες του να είσαι ο κοντινός γείτονας της Σοβιετικής Ένωσης. (Φινλανδία)

Στόχος είναι η κατανόηση του Ψυχρού Πολέμου στην παγκόσμια ιστορία, καθώς και η κατανόηση του Πολέμου της Κορέας στο πλαίσió του. (Νότια Κορέα)

Ο στόχος στην ουσία είναι η απόδοση ευθυνών (who is to blame) και γιατί το NATO νίκησε κ.λπ. (Ιταλία)

Ο κύριος στόχος είναι να αναδειχτεί πόσο κακή ήταν η Σοβιετική Ένωση. Η προπαγάνδα προφανώς ανθεί ακόμη! (Κύπρος)

Είναι εμφανές ότι η παράδοση της ιστορικής εκπαίδευσης κάθε χώρας υπογορεύει και τον τρόπο προσέγγισης του θέματος. Οι φιλελεύθερες προσεγγίσεις των βορειοευρωπαϊκών και των κεντροευρωπαϊκών χωρών, μαζί με την Ισπανία

και την Πορτογαλία, αφήνουν μεγαλύτερα περιθώρια για πολυπρισματικές προσεγγίσεις. Η διαχείριση του τραύματος σε κοινωνίες διχασμένων χωρών, όπως η Γερμανία, υπογραμμίζει τις πρόσθετες δυσκολίες στη διδακτική προσέγγιση του αντικειμένου. Πρώην ανατολικές χώρες όπως η Πολωνία προσπαθούν να βρουν τον βηματισμό τους μεταβαίνοντας από τη μια μεγάλη αφήγηση στην άλλη, ενώ στη Ρωσία αφιερώνονται πολλές σελίδες στα σχολικά εγχειρίδια και διδακτικός χρόνος για να υπερασπιστούν τη δική τους αλήθεια και τη στάση της ΕΣΣΔ κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.¹⁷ Η αριστερή προσέγγιση σε χώρες με σχετική παράδοση, όπως η Ιταλία, ερμηνεύει τις περιπαικτικές απαντήσεις των συναδέλφων.¹⁸ Στην περίπτωση της Κύπρου, όπου η κοινωνία βιώνει ακόμη ανάλογους διχασμούς και η ιστορική εκπαίδευση είναι ιδιαίτερα εθνοκεντρική, βλέπουμε την έμφαση στο ειδικό ενδιαφέρον για τη χώρα αναφοράς την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Οι χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας έχουν να διαχειριστούν το τραύμα του πρόσφατου πολέμου που οδήγησε στη διάλυσή της, συνεπώς οι αναφορές είναι ευαίσθητες και οι δυσκολίες προφανείς, ιδιαίτερα όταν η αφήγηση του σχολικού εγχειριδίου αφήνεται ή συγκρούεται με τα προσωπικά βιώματα και τις αφηγήσεις στις οικογένειες και το πολιτισμικό περιβάλλον των παιδιών. Επιπλέον, είναι ασφυκτικός ο εναγκαλισμός και η παρέμβαση της πολιτείας όσον αφορά την ιστορική αφήγηση των σχολικών εγχειριδίων.¹⁹

Στην ερώτηση «γιατί κατά τη γνώμη σας είναι σημαντικό να διδάσκεται ο Ψυχρός Πόλεμος;» οι απαντήσεις, εύλογα, συνάδουν με τις προηγούμενες αναφορές. Η πλειονότητα αναφέρεται στον στόχο της κατανόησης του παρόντος, ενώ η ανάγκη για συνεργασία με στόχο την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την ισόρροπη ανάπτυξη και την αρμονική συνύπαρξη τονίζεται εμφατικά στις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης αλλά και στη Βόρεια Μακεδονία.²⁰ Έμφαση δίνεται επίσης στην ανάγκη να εντοπιστούν, να

17. Alexander Khodnief, «Between Radical Shifts and Persistent Uncertainties: The Cold War in Russian History Textbooks», στο *The Cold War in the Classroom: International Perspectives on Textbooks and Memory Practices*, επιμ. Barbara Christophe, Peter Gautschi και Robert Thorp (Σαμ, Ελβετία: Palgrave-McMillan, 2019), 51-74, 71-72. Ο ερευνητής σημειώνει τρεις μετατοπίσεις στο αφήγημα του Ψυχρού Πολέμου στη ρωσική σχολική ιστοριογραφία: 1) οι ευθύνες βαραίνουν αποκλειστικά τις ΗΠΑ· 2) οι ευθύνες καταμερίζονται και στις δυο υπερδυνάμεις· 3) εντοπίζονται λάθη στη σοβιετική πολιτική και διπλωματία. Η αναθεωρητική τάση, ωστόσο, υποχωρεί μπροστά στο πανίσχυρο πατριωτικό ρωσικό αφήγημα που δεν αφήνει πολλά περιθώρια για ουσιαστικά κριτικές προσεγγίσεις του παρελθόντος.

18. Ωστόσο, είναι προφανές πως τα προσωπικά δομήματα των εκπαιδευτικών υπαγορεύουν και το ύφος των απαντήσεων.

19. Snezana Coren, «Croatia», στο *The Palgrave Handbook of Conflict and History Education in the Post Cold-War Era*, επιμ. Luizi Cajani, Simone Lassig και Maria Repoussi (Σαμ, Ελβετία: Palgrave Macmillan, 2019), 189-204, 199· Katarina Batarilo-Henschen, «Bosnia-Herzegovina», στο *The Palgrave Handbook of Conflict and History Education in the Post Cold-War Era*, επιμ. Luizi Cajani, Simone Lassig και Maria Repoussi (Σαμ, Ελβετία: Palgrave Macmillan, 2019), 113-128, 123.

20. Ο συνάδελφος ο οποίος απάντησε εδώ είναι φανατικός υποστηρικτής της συνεργασίας στα Βαλκάνια (και

κατανοηθούν και να αντιμετωπιστούν οι μηχανισμοί προπαγάνδας, ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή της κατασκευής ειδήσεων με μεγάλη ευκολία στον ψηφιακό κόσμο των fake news. Η διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου αναδεικνύει τις συνέπειες που έχει για τους ανθρώπους ο χωρισμός του κόσμου σε αντίπαλα στρατόπεδα, και λειτουργεί ως αφόρμηση για να συζητηθούν οι εναπομείναντες διαχωρισμοί και τα νέα δίπολα. Ακολουθούν κάποιες ενδεικτικές απαντήσεις στο σχετικό ερώτημα:

Γιατί μπορούμε να εντοπίσουμε τις ρίζες πολλών σημερινών προβλημάτων στον Ψυχρό Πόλεμο. (Ελβετία)

Το ιταλικό πρόγραμμα σπουδών δεν είναι καλά σχεδιασμένο. Αποτελεί ένα είδος «εορτασμού» του δυτικού πολιτισμού στον οποίο ο Ψυχρός Πόλεμος είναι εκείνος όπου «οι καλοί» (the good guys), δηλαδή εμείς οι ίδιοι, νίκησαν την Αυτοκρατορία του Κακού (την ΕΣΣΔ). Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, να διδαχθεί, γιατί στην Ιταλία κανείς δεν ελέγχει τι γίνεται στην τάξη, πολιτισμικά και διδακτικά τουλάχιστον. (Ιταλία)

Στην περίπτωση της Αλβανίας, είναι απαραίτητο να διδαχθεί αυτή η θεματική. Αποτελέσματα του Ψυχρού Πολέμου, απομόνωση, Τείχος του Βερολίνου κ.λπ. (Αλβανία)

Ο Ψυχρός Πόλεμος είναι σημαντικός για να εξηγήσει κάποιος τη σύγχρονη ιστορία και τον κόσμο σήμερα. (Ισπανία)

Εξηγεί σύγχρονα γεγονότα, σημαντική η διδασκαλία για την κατανόηση του 20ού αιώνα. (Ολλανδία)

Είναι σημαντικό για να χειριζόμαστε τις σχέσεις ανάμεσα σε χώρες και ανθρώπους. Στο βάθος της ιστορίας, αλλά και σήμερα. Για να κατανοήσουμε την προπαγάνδα, τη λειτουργία των ΜΜΕ, τα fake news κ.λπ. τότε και τώρα. (Ουκρανία)

Ο Ψυχρός Πόλεμος έχει κρατήσει τον κόσμο διχασμένο επί μακρόν, ιδεολογικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά. Είναι πολύ σημαντικό για τα νέα παιδιά να κατανοήσουν τη σημασία της συνεργασίας ενάντια σε διαχωρισμούς και του σεβασμού στη διαφορετικότητα, εναντίον της ενίσχυσης του εθνικισμού και της ξενοφοβίας. Οι πρόσφατες εξελίξεις στην παγκόσμια πολιτική οδηγούν και πάλι σε έναν διχασμένο κόσμο, γι' αυτό οι νέοι και οι νέες πρέπει να μεγαλώσουν μέσα σε πνεύμα συνεργασίας και αλληλοσεβασμού. (Βόρεια Μακεδονία)

Είναι σημαντικό η διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου να γίνεται σε σύνδεση με τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις. (Πολωνία)

της Συμφωνίας των Πρεσπών) και στο σχολείο (λύκειο) στο οποίο εργάζεται στη Μπίτολα αναπτύσσει συνεργατικές δράσεις με πολλές χώρες της Ευρώπης.

Διαφορετικά τα παιδιά θα εξακολουθήσουν να είναι θύματα της προπαγάνδας. (Κύπρος)

Αυτό το μάθημα αφορά το πρόσφατο παρελθόν μας. Οι μαθητές και οι μαθήτριες συνήθως διδάσκονται ιστορία που αρχίζει χιλιάδες χρόνια πριν. Ειδικά τα κεφάλαια για τον Ψυχρό Πόλεμο και τον μεταπολεμικό κόσμο είναι πολύ σημαντικά και τα σχολικά μας εγχειρίδια τα συμπεριλαμβάνουν (Πρώτος και Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, Ψυχρός Πόλεμος, μεταψυχροπολεμική περίοδος). Αυτά τα γεγονότα επηρεάζουν τον σημερινό κόσμο με κάθε τρόπο (πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, τεχνολογικά). Οι μαθητές και οι μαθήτριες μπορούν να κατανοήσουν τα γεγονότα και να βρουν ενδιαφέροντα στοιχεία προς συζήτηση, καθώς και να τα συνδέσουν με ευκολία. Διδάσκω και ιστορία της Κύπρου, αλλά μέσα από άλλο εγχειρίδιο και άλλο μάθημα. Όμως, όταν αρχίζω να μιλάω για τον Ψυχρό Πόλεμο και την Τουρκία, μιλάω για την Κύπρο και διδάσκω στους μαθητές και τις μαθήτριές μου τα γεγονότα της Κύπρου.²¹ Αν έχω ιστορίες για την περίοδο εκείνη –οι άνθρωποι στην ηλικία της γιαγιάς μου λατρεύουν να αφηγούνται τις ιστορίες τους–, χρησιμοποιώ το υλικό της προφορικής ιστορίας στην τάξη για να κάνω τους μαθητές και τις μαθήτριες να ενδιαφερθούν για τα γεγονότα της Κύπρου κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, ενώ εγώ λατρεύω να μιλάω για την Κύπρο στην ίδια περίοδο. (Τουρκοκυπριακή κοινότητα, Κύπρος)

Με τη διερεύνηση αυτού του θέματος, σε σχέση με τις σύγχρονες τάσεις και τα θέματα τρέχουσας πολιτικής, προσφέρουμε στους μαθητές περισσότερα εργαλεία κατανόησης και ερμηνείας του πρόσφατου παρελθόντος, της ύπαρξης και της λειτουργίας οργανισμών όπως το ΝΑΤΟ, ακόμα και στο συγκείμενο της λογοτεχνίας και των κινηματογραφικών ταινιών (π.χ. οι ταινίες του Τζέιμς Μποντ) και, κυρίως, τους βοηθάμε να «διαβάζουν» και να διαμορφώνουν άποψη εμπειριστατωμένα και με καλή πληροφόρηση σχετικά με τον τρέχοντα ανταγωνισμό δυνάμεων, όπως η Κίνα και οι ΗΠΑ, ο οποίος ασκεί επιρροή σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. (Πορτογαλία)

Στην πατρίδα μου υπάρχουν προφανώς εμφανέστερες συνέπειες ως απόρροια των διαφορετικών, αλλά και κατά κάποιο τρόπο κοινών αφηγήσεων στα δύο τμήματα

21. Τα σχολικά εγχειρίδια στη λεγόμενη «Τουρκική Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου» είναι ίδια με εκείνα που διδάσκονται στην Τουρκία (όπως συμβαίνει και με τα εγχειρίδια των Ελληνοκυπρίων στην Κυπριακή Δημοκρατία). Η «Ιστορία της Κύπρου», σε άλλες διδακτικές ώρες, διδάσκεται μέσω εγχειριδίου που συγγράφεται στην Κύπρο, ξεχωριστό φυσικά για τις δυο κοινότητες, και επικεντρώνεται στο να πιστοποιήσει την τουρκικότητα (και την ελληνικότητα αντίστοιχα) του νησιού. Παύλος Παύλου, «Ο αόρατος “άλλος” και η ανθεκτικότητα του εθνικού αφηγήματος των Ελληνοκυπρίων: Ιστορία και πολιτικοί στόχοι, σχολείο και Τουρκοκύπριοι», στο *Η Κλειώ πάει σχολείο II: Η διδασκαλία της ιστορίας και η Δημόσια Παιδαγωγική*, επιμ. Τριαντάφυλλος Πετρίδης και Μαρία Φραγκουλάκη (Αθήνα: ΟΙΕΕ, 2020), 85-100, 100, επίσκεψη 20 Αυγούστου 2022, <https://www.aheg.gr>. Η μακρά δημοκρατική παράδοση των τουρκοκυπριακών εκπαιδευτικών κοινοτήτων της Κύπρου έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανατροπή του καθεστώτος Ντενκτάς το 2004 και στην υπερψήφιση του «Ναι» στο σχέδιο Ανάν για το Κυπριακό.

της χώρας μου. Πιστεύω ότι είναι σημαντικό να κατανοήσουν οι μαθητές πώς συνέβη αυτό. (Γερμανία)

Αν και η ψυχροπολεμική περίοδος τελείωσε, παρόμοιοι διαχωρισμοί και ομαδοποιήσεις εξακολουθούν να υφίστανται και σήμερα. Αυτό επίσης εξακολουθεί να επηρεάζει τη ζωή των ανθρώπων και, φυσικά, την επιστήμη της ιστορίας. (Τουρκοκυπριακή κοινότητα, Κύπρος)

Πολύ σημαντικό να διδάσκεται ο Ψυχρός Πόλεμος, λόγω της ιδιαίτερης κατάστασης στη μεταπολεμική [μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο] Γιουγκοσλαβία. (Βοσνία-Ερζεγοβίνη)

Ο Ψυχρός Πόλεμος είναι μια σημαντική παράμετρος για τη δημιουργία μη ευθυγραμμισμένων πολιτικών και πολύ σημαντικός για την ιστορία της Κροατίας, διότι κατά την περίοδο εκείνη η χώρα ήταν τμήμα της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας. Έπειτα από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ευρώπη, η Γιουγκοσλαβία αποσυντέθηκε και έτσι δημιουργήθηκε το ανεξάρτητο κροατικό κράτος. (Κροατία)

Το κύριο πρόβλημα όταν διδάσκεται ο Ψυχρός Πόλεμος στην Ισλανδία είναι να αποκτήσει νόημα για τους μαθητές και τις μαθήτριες που είναι πολύ αποστασιοποιημένοι/ες από τη σχετική ιδεολογία του. Παρ' όλα αυτά, τα τελευταία χρόνια υπάρχουν όλο και περισσότερα παραδείγματα από το πώς ήταν τότε τα πράγματα και πώς θα μπορούσαν να ξαναγίνουν. (Ισλανδία)

Φυσικά και είναι σημαντική η διδασκαλία του. Η Κορέα βίωσε τον εμφύλιο πόλεμο στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Δεν συμφωνώ με τον όρο «ψυχρός». Εμείς, αντίθετα, τον ονομάζουμε «Θερμό Πόλεμο». (Νότια Κορέα)

Ο κόσμος σήμερα μορφοποιήθηκε από τον Ψυχρό Πόλεμο. Η αναβίωση του Ψυχρού Πολέμου είναι επικείμενη και η Κίνα είναι η τρίτη παγκόσμια δύναμη. (Νορβηγία)

Είναι τόσο πολύ συνδεδεμένος ο Ψυχρός Πόλεμος με την παγκόσμια ιστορία, τον ρόλο και το νόημα των μεγάλων δυνάμεων, τις διαμάχες των χωρών μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την άνοδο της Κίνας, την αλλαγή των ρόλων των δυνάμεων, την ανάγκη συνεργασίας αναφορικά με την κλιματική αλλαγή, ώστε είναι ζωτικής σημασίας να γνωρίσουν και να κατανοήσουν το θέμα οι μαθητές και οι μαθήτριες. Όσο μεγαλώνουν το αντιλαμβάνονται. (Ολλανδία)

Δίνει ερμηνευτικά κλειδιά για την κατανόηση της τρέχουσας κατάστασης στον κόσμο. (Φινλανδία)

Ένα κομβικό κομμάτι του πρόσφατου παρελθόντος επηρεάζει ακόμη την τρέχουσα πολιτική κατάσταση. Είναι μια ευκαιρία να διδάξει κανείς μια διαφορετική χρήση και διαφορετικές ερμηνείες της ιστορίας. (Νορβηγία)

Μελέτη περίπτωσης

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Ελβετίας. Οι συγγραφείς ενός νέου σχολικού εγχειριδίου σύγχρονης παγκόσμιας ιστορίας για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και το «Gymnasium» (τη λυκειακή βαθμίδα), που εκδόθηκε το 2021, αφιερώνουν 195 σελίδες με τον τίτλο «Η ηλικία του Ψυχρού Πολέμου» για την εξαντλητική προσέγγιση του θέματος,²² με υποενότητες όπως οι εξής: ο μεταπολεμικός κόσμος· Δύση και Ανατολή ανάμεσα σε σύγκρουση και προσέγγιση (εδώ συμπεριλαμβάνεται ο Πόλεμος της Κορέας)· η ανάμειξη των μεγάλων δυνάμεων στις αναπτυσσόμενες χώρες (Ινδοκίνα, Βιετνάμ, Αγκόλα, αντικομμουνισμός στη Λατινική Αμερική, εμφύλιοι πόλεμοι στην Κεντρική Αμερική, ο πόλεμος στο Αφγανιστάν)· η αποαποικιοποίηση· η μαζική κατανάλωση και η κριτική του καταναλωτισμού· η Ελβετία κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου· ανεξαρτησία και συγκρούσεις στη Μέση Ανατολή· η Ινδική Χερσόνησος και η ανεξαρτησία της Ινδίας· η εγκαθίδρυση της Κίνας ως δεύτερης μεγάλης κομμουνιστικής δύναμης· ο νέος ρόλος της Ιαπωνίας στην Ανατολή· το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Παράλληλα, ενθέτουν στο εγχειρίδιο δύο συνεντεύξεις με ιστορικούς ερευνητές. Η πρώτη, στην οποία συμμετέχει ο Κρίστιαν Πφίστερ,²³ τιτλοφορείται «Η κατάρα της φθηνής ενέργειας», ενώ το κεφάλαιο κλείνει με μια συνέντευξη της Κριστίνα Σπορ²⁴ με τίτλο «Το εκπληκτικά φιλικό τέλος του Ψυχρού Πολέμου». Οι ενότητες του κεφαλαίου, με πλούσια αφήγηση, περιέχουν πρωτότυπο οπτικοακουστικό υλικό, το οποίο κυκλοφορεί και σε ψηφιακή μορφή: γελοιογραφίες, πόστερ, φωτογραφίες, χάρτες, γραφήματα, μαρτυρίες, υλικό πρωτογενών και δευτερογενών πηγών με πλούσιες ερωτήσεις, εξωστρεφείς δραστηριότητες και αξιοποίηση της δημόσιας ιστορίας, όλα με άμεσες αναφορές σε καθημερινές και σύγχρονες καταστάσεις. Το εγχειρίδιο επικεντρώνεται επίσης σε θέματα όπως τα αντιαποικιακά κινήματα, η

22. Thomas Notz και Walter Frey, *Geschichte fürs Gymnasium / Band 3, 1914 bis heute, Das Zeit alterter Kalten Krieger* (Βέρνη: Hep Verlag, 2021), 230-425.

23. Christian Pfister, καθηγητής οικονομικής, κοινωνικής, περιβαλλοντικής και παγκόσμιας ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Βέρνης, [https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_Pfister_\(Swiss_historian\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_Pfister_(Swiss_historian)).

24. Kristina Spohr, καθηγήτρια στο London School of Economics με ειδικότητα στη μεταπολεμική διεθνή ιστορία της Γερμανίας, τη διεθνή διπλωματία, τον Ψυχρό Πόλεμο, <https://www.lse.ac.uk/International-History/People/academicStaff/spohr/spohr>.

κριτική της καταναλωτικής κοινωνίας, η βιωσιμότητα του πλανήτη και το ενεργειακό πρόβλημα, οι μεταναστευτικές και οι προσφυγικές ροές. Η στοχοθεσία της διδασκαλίας του αντικειμένου περιλαμβάνει την κατανόηση και την ερμηνεία των συνεχιζόμενων διαχωρισμών, των μανιχαϊστικών διπόλων και αποκλεισμών, ενώ μαίνονται η ασύδοτη προπαγάνδα και τα fake news. Το ψηφιακό εγχειρίδιο παρέχει στους συγγραφείς τη δυνατότητα της επικαιροποίησης, όπως στην περίπτωση της Ουκρανίας σήμερα. Οι συγγραφείς αποφεύγουν την αυστηρά διπολική μανιχαϊστική προσέγγιση του Ψυχρού Πολέμου και αξιοποιούν οικουμενικές, διεθνικές και ιστορικοπολιτισμικές οπτικές, σύμφωνα με τις νέες ερευνητικές προσεγγίσεις του θέματος.²⁵ Βέβαια, ας ληφθεί υπόψη ότι οι εκπαιδευτικοί στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης έχουν μεγάλη ελευθερία κινήσεων όσον αφορά την επιλογή της ύλης και των διδακτικών προσεγγίσεων.

Το πολυτροπικό εκπαιδευτικό υλικό, το οποίο είναι διαθέσιμο σε ψηφιακή μορφή σε πολλές γλώσσες και εύκολα προσβάσιμο σε εκπαιδευτικούς και ακαδημαϊκούς ιστότοπους, είναι εξαιρετικά πλούσιο, ενώ εμπλουτίζεται και επικαιροποιείται συνεχώς, αποτελώντας γενναία υποστήριξη στους και τις εκπαιδευτικούς που θα επιλέξουν να ξεφύγουν από τον σφιχτό εναγκαλισμό των κλειστών αναλυτικών προγραμμάτων ιστορίας.²⁶ Ανάμεσα σε όλα, αξίζει να αναφερθεί το εξαιρετικά ενδιαφέρον και πολύτιμο υλικό από το Κέντρο για τη Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (CDRSEE),²⁷ το οποίο κυκλοφόρησε το 2019 και στα ελληνικά: πρόκειται για βιβλίο εργασίας με συλλογές τεκμηρίων πάνω στο θέμα, το οποίο επικεντρώνεται στην περιοχή της Βαλκανικής Χερσονήσου. Εδώ έχουμε ένα παράδειγμα της δημιουργικής προσπάθειας να βρεθούν λύσεις σε ένα γενικευμένο πρόβλημα: τη στερεοτυπική προκατάληψη εναντίον άλλων χωρών και δη των γειτονικών, με τις οποίες το κοινό παρελθόν είναι συγκρουσιακό. Το όραμα είναι πολυεπίπεδο: η πολιτική, κοινωνική, πολιτισμική, οικονομική

25. Kirsten Bönker, «Den Kalten Krieg neu denken? Neue Studien zum Kalten Krieg», *Neue Politische Literatur*, τχ. 67 (2022): 168-204, 168, <https://doi.org/10.1007/s42520-022-00441-y>.

26. Vassiliki Sakka, «Cracking the Canon, Escaping Curriculum (Να σπάσουμε τον κανόνα: Πόσα μπορεί να κάνει ένας εκπαιδευτικός;)», *Public History Weekly* 9, τχ. 4 (2021), [dx.doi.org/10.1515/phw-2021-18409](https://doi.org/10.1515/phw-2021-18409).

27. Το CDRSEE ιδρύθηκε το 1999 και ανέστειλε τη λειτουργία του το 2019. Κατά τα χρόνια αυτά, στο πλαίσιο του Joint History Project, υπό την επιμέλεια της ιστορικού Χριστίνας Κουλούρη, εξέδωσε πολύτιμο υλικό με τη μορφή εναλλακτικού εκπαιδευτικού υλικού με πηγές σε θεματικές όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία, έθνη και κράτη στη νοτιοανατολική Ευρώπη, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Ψυχρός Πόλεμος (1944-1990): πόλεμοι, διαιρέσεις, ενοποίηση (1990-2008), <https://www.academia.edu>. Τα εγχειρίδια αυτά περιέχουν πρωτογενείς και δευτερογενείς πολυτροπικές πηγές που ταξινομούνται σε επιμέρους ενότητες και συνοδεύονται από σύντομα εισαγωγικά αφηγηματικά κείμενα, ερωτήσεις και δραστηριότητες που αξιοποιούν το πρωτότυπο υλικό. Τα τέσσερα πρώτα έχουν μεταφραστεί σε εννέα γλώσσες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, στα αγγλικά και τα ιαπωνικά, ενώ τα επόμενα δύο στα αγγλικά και σε άλλες τέσσερις γλώσσες της περιοχής. Παρά την έγκριση της ελληνικής πολιτείας για διάθεση στα σχολεία (Ελλάδα και Κύπρος), δεν αξιοποιούνται.

ιστορία των χωρών της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ο Ψυχρός Πόλεμος κατά κανόνα δεν διδάσκεται στα σχολεία της νοτιοανατολικής Ευρώπης – αν και περιλαμβάνεται στα προγράμματα σπουδών. Ούτως ή άλλως, η σχολική ιστορία ουσιαστικά δεν προσεγγίζεται μετά το οριακό έτος του 1990. Είναι βαρύ για την περιοχή το ιδεολογικό και πολιτικό φορτίο του Ψυχρού Πολέμου. Η τραυματική μνήμη του πολέμου της Γιουγκοσλαβίας στοιχειώνει το μάθημα της ιστορίας και πολλές γενναίες απόπειρες για ανανέωση και εμπλουτισμό των προγραμμάτων σπουδών και των διδακτικών εγχειριδίων με πλουραλιστικές και πολυπρισματικές αναφορές προκαλούν πολέμους της ιστορίας (Σερβία, Κροατία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη). Η προσέγγιση της ιστορίας των κομμουνιστικών καθεστώτων χαρακτηρίζεται από σημαντικές στρεβλώσεις και καθολική απόρριψη των χαρακτηριστικών της αντίστοιχης περιόδου σε μια διαχείριση εννοιών στη βάση του άσπρου-μαύρου.²⁸ Οι εκπαιδευτικοί οι ίδιοι είναι διχασμένοι εδώ. Με βασική αρχή το «καμία αποσιώπηση, αυστηρή τεκμηρίωση, πολλαπλές πηγές, πολυπρισματική προσέγγιση» συγκροτήθηκε το πολύ διαφωτιστικό και πρωτότυπο σώμα πηγών με χαρακτηριστική αντιπροσωπευτικότητα θεματικών: απόδοση σοσιαλιστικής κουλτούρας, δημόσια τέχνη, καταναλωτισμός, διασκέδαση, μόδα, σχολική ζωή, αρχειακές καταγραφές, Τύπος, διώξεις, προπαγανδιστικές αφίσες, γλωσσικά τεκμήρια και ξύλινη γλώσσα κομματικών ανακοινώσεων κ.ά. Άλλωστε, τα Βαλκάνια αποτελούν εξαιρετικό παράδειγμα πεδίου συνάντησης ψυχροπολεμικών διχασμών και συγκρούσεων (ΝΑΤΟ, Σύμφωνο Βαρσοβίας, Κίνημα Αδεσμεύτων).

Συμπερασματικά

Το αποτύπωμα του αμφιλεγόμενου κοινωνικά και πολιτικά Ψυχρού Πολέμου στις σημερινές σχολικές τάξεις ποικίλλει, αλλά παρουσιάζει επίσης κοινά σημεία σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες. Με προφανείς διαφοροποιήσεις, οι οποίες είναι ευθέως ανάλογες της περιρρέουσας ατμόσφαιρας, του πολιτικού κλίματος, της παιδαγωγικής ελευθερίας των εκπαιδευτικών και της παράδοσης μιας γερής και αδιαμεσολάβητης ιστορικής εκπαίδευσης, όπως και της μνημονικής κουλτούρας των χωρών, η προσέγγιση της ιστορικής περιόδου και του θέματος συνδέεται με τον τρόπο με τον οποίο η εποχή της βαθιάς κρίσης που διανύουμε επηρεάζει τη θέαση του παρελθόντος. Αμφιθυμία, ασάφεια και αντιθέσεις στην αφήγηση

28. Τάση η οποία φαίνεται να υποχωρεί, να μετριάζεται, σύμφωνα με τους συναδέλφους. Προφανώς η δεύτερη πια γενιά μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, επιχειρεί νηφαλιότερες προσεγγίσεις, με την ανάλογη συναισθηματική απόσταση από το πρόσφατο παρελθόν.

των σχολικών εγχειριδίων, αμφισβήτηση του Κανόνα και της Μεγάλης Αφήγησης, «ρωγμές» από εκπαιδευτικούς, οι οποίοι ασφυκτιούν στα κλειστά αναλυτικά προγράμματα ιστορίας, υπογραμμίζουν τη δυσκολία προσέγγισης του θέματος, το οποίο έχει ορισμένες ιδιαίτερα τραυματικές διαστάσεις για πολλές χώρες. Τα άλυτα και διογκούμενα πολιτικά προβλήματα δημιουργούν εντάσεις στις σχολικές τάξεις και δεν είναι πάντοτε εύκολο να ανταποκριθούν με επιτυχία οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν ιστορία με συναίσθηση της βαρύτητας του αντικειμένου. Το θέμα προσεγγίζεται με ποικίλους μεθοδολογικούς τρόπους, που ανταποκρίνονται στην ιστορική κουλτούρα της εκάστοτε χώρας αναφοράς. Παρά την κυριαρχία των πολιτικοστρατιωτικών και διπλωματικών γεγονότων, είναι εμφανής η στροφή στην κοινωνική και την πολιτισμική ιστορία της εποχής, καθώς και την «ιστορία από τα κάτω», ενώ στα νέα προγράμματα σπουδών ιστορίας θεσμοθετείται η δημόσια ιστορία.